

Türkiye’de Sosyolojiyle 100 Yıl: Mirası ve Bugünü¹

Alim ARLI* - Yücel BULUT**

Dünya Mirası

Sosyal bilim araştırmalarını ve disiplinlerini kuran isimler XX. yüzyılın başında erken uzmanlaşma yoluna hızlıca girerek belki de sosyal bilimin önündeki en ciddi tuzakları kurdular. Bu erken uzmanlaşma, yüzyıl boyunca süren anlamsız kavgaların temellerini oluşturdu. Yanlış anlaşılmalı bir doğa bilimleri epistemolojisi, özellikle Newton-Bacon mekaniği mirasının, XIX. yüzyıl teleolojik tarih felsefelerinin zorlama sosyal bilimsel yorumlarının ve nihayet XX. yüzyıl başındaki Alman neo-Kantçı okulları ile tarihçi okulları arasında vuku bulan metod kavgasının etkileri altında sosyal bilimler sancılı bir kuruluş dönemi yaşadı.²

Birçok sosyal bilimci bu çerçevede metodolojik ayrımları ontolojik ayrımların gibi kurumlaştırarak pek çok sahte sorun inşa etti. Özellikle nesnelcilik-öznelcilik kampları altında yürütülen hatalı tartışmalar sosyal bilimlerin gelişimine ket vuran etkenlerin başında gelmektedir. Yine seçmeci bir biçimde Marx, Durkheim ve Weber etrafında inşa edilen bilimsellik dışı kamplaşma ise dönemin siyasal ortamının etkilerini bugün bizlere fazlasıyla gösteriyor. Bu ay-

* Arş. Gör., Doktora Adayı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

** Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

1 Bu metnin yazarlarından Alim Arlı, ikili konuşmalarında ve derslerinde, metindeki birçok tartışmaya ilham veren ve sosyal bilimlerde keşifsel araştırma sürecinde görgül ve kuramsal çalışmanın birlikte nasıl organize edilmesi gerektiği konusunda zengin ve yenilikçi bir bilimsel bakış açısı sunan Prof. Dr. Murat Güvenç’e (İstanbul Bilgi Üniversitesi) şükranlarını sunar. Ayrıca metni okuyarak kıymetli değerlendirmeler yapan ve öneriler yapan meslektaşları Dr. Nurullah Ardicı’ya (UCLA) ve bazı metinlere ulaşmasındaki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Ümit Tatlıcan’a (Adnan Menderes Üniversitesi) teşekkür eder. Muhtemel yorum hataları ise şüphesiz yazara aittir.

2 Gulbenkian Komisyonu Raporu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli, 4. bs., İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

rım dünyada olduğu gibi Türkiye’de uzunca bir dönem, birçok sosyal bilimci tarafından kutsallaştırılarak anlatıldı. Marx’ı Weber’e, Weber’i Marx’a “düşman” olarak kabul eden; hatta bu tartışmaya taraf olmamak adına Durkheim’in metodolojisini “takip eden” birçok sosyal bilimci, sosyolojinin klasik mirasının hâlâ bu şekilde kurulduğunu (Türkiye’de de) anlatmaktadır. Bu tutuma sahip kişiler, büyük ölçüde bu isimlerin ilgilendiği kapsamlı sosyal sorunlarla ilgilenmemek ve yüzleşmemek için, bir tür kolaylıkla bu yolu seçti. Çok az okul ve isim XX. yüzyıl içinde, bugün daha berrak biçimde görünen sosyal gerçekliğin karmaşık doğasının ancak doğa bilimlerindeki kadar zahmetli yollar kat edilerek açıklanıp modellenebileceğini fark etti. Bu okulların zorluklarla kurdukları patikalar sosyal bilimlerin XXI. yüzyıldaki yeniden organizasyonunda ve bilimsel yetkinliğinin artırılmasında altyapıları oluşturabilir. Bu çerçevede yeniden alevlenen sosyal bilimler ve doğa bilimleri epistemolojilerinin birleştirilemeye bile uyumlulaştırılması sorunu temel meselelerin başında geliyor.

II. Dünya Savaşı sonrasında sistem kuramı ve yapısal-işlevselci yaklaşımla dünya çapında bir metodolojik hegemonya inşa eden Parsons-Lazarsfeld çizgisi sosyal bilimleri soyut *sistem* tartışmalarının içine çekti. Bu okullar yüzyıl başından itibaren doğa bilimlerindeki muazzam yenileşmelerin farkında olsalar bile, buralarda ortaya çıkan yeni tartışma alanlarını uygun kavramsal çerçeveler ve epistemolojik araçlarla sosyal bilimlere sistematik olarak aktarmayı ve tercüme etmeyi başaramadılar. Üstelik statükoyla uyumlu, eleştirel ve özgürleştirici içeriği boşaltılmış bir sosyal bilimin yaygınlaşmasının da önünü açtılar. Bu yaklaşımın olumsuz etkisi, Maxwell-Planck-Einstein-Heisenberg sonrası doğa bilimlerinin epistemolojisinden eşanlı olarak etkilenen ileri araştırma tasarımlarına sahip sosyal bilim okullarını da alanın kenarlarına itti. Yapısal-işlevselciliğin etkisi, 1970’lerin başından itibaren zayıflayınca kadar yoğun olarak sürdü.

Hegemonyanın yıkılıp yerine daha çoğulcu ve araştırma odaklı bir sosyal bilimin yerleşmesi için verilen mücadele birçok ülkede hâlâ sürmektedir. Bu süreç içinde, yapısal-işlevselci okula mensup olan Robert K. Merton’ın daha sağlıklı ve makul (orta menzilli kuram üretme) bir konuma yerleştiğinin, sosyolojinin bilimselleştirilmesi ve bilim imgesinin sosyolojikleştirilmesi çabalarında öncü sayılabilecek incelemeleri olduğunun da altını çizmek gerekiyor.

Yapısal-işlevselci hegemonyayı yıkan gelişmeleri özetlemek burada mümkün olmasa da süreci başlıklar halinde hatırlamakta fayda var. Söz konusu epistemik tahakküm sebebiyle özellikle ABD’de Marx’ın yeniden keşfedilmesi ve sosyal çözümlenmeye dâhil edilmesi 1960’ların sonunu buldu. Weber’in -Parsons’un “uysal” yorumundan kurtulmuş olarak- keşfedilişi ise ancak 70’lerin sonu hatta 80’lerde mümkün olabildi. Ayrıca, uzunca bir dönem boyunca sosyoloji toplulukları içinde dahi çoğunlukla yanlış ve yanlış anlaşılmış olan

Chicago okulunun ilk dönem eserleri de Parsons-Lazarsfeld hegemonyasının etkileri altında silikleşti.

ABD’de sosyolojinin kurumlaşmasında derin etkisi olan Chicago Okulu mirasının başına gelenler oldukça öğreticidir. Bugün sosyoloji eğitim programları içinde Chicago okulunun yaklaşımları Lazarsfeld süzgecinden geçmiş sığ bir ampirizm olarak tanıtılmaktadır. Hâlbuki ilk dönem sosyologlarının çoğu, bugün yeniden açık bir biçimde görüldüğü gibi, kaba ampirizmi aşan metodolojik olarak incelikli ve saha araştırması zemini sağlam bir sosyoloji pratiği geliştirmişlerdi. Ampirist-pozitivist olarak tanıtılan Chicago sosyoloji incelemelerinin gerçek kurucusu olan Robert E. Park, daha yüzyılın başlarında Georg Simmel’in öğrencisi olmuş ve onun ilişkisel sosyolojik düşüncesinin etkisi altında kalmış, ayrıca neo-Kantçı düşüncenin parlak filozoflarından Windelband’ın gözetiminde bir de tez çalışması yapmıştı. Simmel’in belirgin etkileri altında bütünsel-ilişkisel araştırma programları inşa eden ve teorik ve görgül incelemeleri incelikli biçimde birleştiren Chicago Okulu, bugün yeniden eski kimliğine yakışır bir bütünlükte araştırmalarını organize etmektedir. Burada son yıllarda Andrew Abbott’ın çok değerli tartışmalar içeren eserleri ilk akla gelendir. Önceki kuşaklardan Reinhard Bendix, Morris Janovitz, Howard Becker gibi isimler de zikredilebilir. Yine ABD’de Chicago okulundan Erwin Goffman, Harold Garfinkel, Aaron Cicourel gibi araştırmacılar mikro-sosyolojik sembolik etkileşim süreçleri ve ilişki kalıplarını çözümlmek için öncü eserler ortaya koydular. ABD’de mevcut hegemonyayı sarsan ilk sosyologlardan olan C. Wright Mills’in inşa ettiği iktidar sosyolojisi de, 1960 sonrasında sosyolojik muhayyilenin gelişimde kritik roller üstlendi.³

Fransa’da ise incelikli bir felsefi ve bilimsel mirasın üyesi olan sosyoloji eğitimi ve icrası günümüzdeki ontolojik ve epistemolojik açılımların en erken filizlendiği ortam olarak ortaya çıktı. Saint Simon ve Comte sonrasında sistematik olarak Durkheim ve Tarde gibi isimlerin başlattığı bu gelenek; XX. yüzyıl başlarında özellikle bilim felsefesi, bilim tarihi ve bilim sosyolojisindeki olağanüstü gelişmeler, *Annales* gibi etkili tarih okullarının (Marc Bloch, Fernand Braudel, Lucien Febvre, Georges Duby) kapsamlı tarih sentezlerinin ortaya çıkışı ve II. Dünya Savaşı sonrası parlayan Fransız felsefesiyle yoğun ilişkileri sonucu sosyoloji, kendi alanı içinde tekil ve özgün bir profil kazandı.

Pierre Duhem’in daha yüzyıl başında bilim tarihinde açtığı çığır, onun hemen ardından Gaston Bachelard, Georges Canguilhem, Alexander Koyré gibi isimlerin bilim felsefesinde kat ettikleri yol, Fransa’da sosyal bilimler alanının gelişimini de derinden etkiledi. Savaş sonrası yılların etkili düşünürleri olan Althusser, Foucault, Derrida, Bourdieu gibi yazarlar bu bilim adamlarının öğ-

3 Andrew Abbott, “Of Time and Space: The Contemporary Relevance of the Chicago School”, *Social Forces*, Haziran 1997, c. LXXV, sy. 4, s. 1149-1182.

rencileri olduktan sonra öne çıktılar. Kullandıkları etkili terminolojiler bu düşünürlerin eserlerinin etkileri altında şekillendi. Özellikle sosyolojide ilişkisel epistemolojilerin kurumsallaştırılması, görgül ve teorik araştırmaların birlikte yürütüldüğü araştırma programlarının inşası ve formelleştirme girişimlerinin doğa bilimlerindeki yeni dönem keşif ve yaklaşımlarıyla uyumlulaştırılması için Pierre Bourdieu öncülüğünde gelişen araştırmalar XXI. yüzyılda gerçek bir bilimsel sosyolojiye atılan adımlar için temel oluşturabilir.⁴ Aynı yolu daha geç bir vakitte ve farklı bir felsefi güzergâhtan takip eden Bruno Latour, Michael Callon, Steve Woolgar gibi araştırmacılar ise aktör-ağ kuramının temellerini attılar.⁵ Bilim sosyolojisi alanında Berkeley’de yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren Steven Shapin’in (Simon Schaffer ile birlikte) eserleri de bu çerçevede zikredilebilir. Bourdieu’nün müşterek çalışmaları içinde yetişip Latourcu ve faydacı sosyoloji düşüncelerine doğru hareket eden Luc Boltanski gibi seçkin araştırmacılar bu iki ilişkiselsel araştırma programı arasındaki diyalogu güçlendiren etkili terminolojiler inşa etti (eylem rejimleri sosyolojisi).

Yine Fransa’daki en önemli gelişmelerden birisi 1970’li yıllara damgasını vuran Michel Foucault’nun çalışmaları olmuştur. Foucault’nun felsefede olduğu kadar sosyolojide de, son dönem epistemolojik yenileşmelerdeki katkıları göz ardı edilemez. Foucault, iktidar çözümlemeleriyle iktidarın her zaman negatif (‘ezici’) olmayıp, pozitif, ‘üretken ve yönlendirici’, disipline edici ve de tek bir merkezde yoğunlaşmaktan ziyade ‘dağılmış’ ve mikro seviyede de işleyen bir mekanizma olduğunu gösterdi. Yine akademik disiplinler üzerine yaptığı incelemeleriyle disiplinler arası ayrımların anlamsızlığını ve disiplinlerin gömülü olduğu iktidar ve çıkar ilişkilerinin boyutlarını çarpıcı biçimde gösterdi. Gilles Deleuze ve Felix Guattari ise II. Dünya Savaşı sonrası Fransız düşüncesi içinde şizo-analiz kavramı altında kapsamlı bir tartışma ve yeni bir kavramsal repertuar inşa ederek pek çok sosyal bilimciyi etkilediler ve etkilemekte.⁶

Burada dikkat edilmesi gereken bir noktaya işaret etmek istiyoruz: II. Dünya Savaşı sonrasında Batı’da pozitivism ve post-yapısalcılık altında inşa edilen tartışmalar dönemin siyasal ve toplumsal ortamının bir sonucu olarak da

4 Mustafa Emirbayer, “Manifesto for a Relational Sociology”, *American Journal of Sociology*, Eylül 1997, c. CIII, sy. 2, s. 282-288; Frédéric Vandenberghe, “The Real is Relational’: An Epistemological Analysis of Pierre Bourdieu’s Generative Structuralism”, *Sociological Theory*, 1999, c. XVII, sy. 1, s. 32-67; Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron ve Jean-Claude Chamboredon, *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*, New York ve Berlin: Aldine de Gruyter, 1968/1991; Pierre Bourdieu ve Loic J. D. Wacquant, *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

5 Bruno Latour, *Biz Hiç Modern Olmadık: Simetrik Antropoloji Denemesi*, çev. İnci Uysal, İstanbul: Norgunk Yayınları, 2008.

6 Manuel De Landa, *Çizgisel Olmayan Tarih: Binyılın Öyküsü*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları, 2006.

okunmalıdır. Bu süreçler içinde belki de sosyal bilimcilerin temel yanlışları neo-pozitivist ve yorumlayıcı sosyolojiler arasında varsayılan kavgadan herhangi birine taraf olmadan ve onları da içererek, ilişkisel bir bakış açısından hareketle sosyal bilimlerde önemli epistemik sıçramalar yapmanın mümkün olduğunu oldukça geç fark etmeleri oldu. Sosyoloji tarihi yazarlarının sevdiği pozitivism ve post-yapısalcılık veya pozitivism veya hermenötik ikilemleri sah-te bir tarih anlatısıdır ve bilimsel araştırmanın doğasının içerdiği zorunlu metodolojik çoğulculuğu temsil etmekten kesinlikle uzaktır.⁷

İngiltere’de de özellikle son otuz yıl içinde verimli bir tartışma inşa edildi. Anthony Giddens’in -politikaya girmeden önce- 1970-1980’ler boyunca geliştirmeye çalıştığı “structuration” (yapılaşma) kavramı odağındaki incelemeler oldukça etkili oldu. Fakat Giddens’in bu kavram etrafındaki tezlerinin görgül çalışmalarda nasıl inşa edileceğini gösterecek kavramsal ve metodik araçlardan yoksunluğu, girişimini teorik bir çaba olmanın ötesine taşıyamadı. Fakat hemen takip eden yıllarda Roy Bhaskar öncülüğünde ortaya çıkan eleştirel realist bilim felsefesi ve bunun sosyoloji içinde hızlı biçimde örgütlenmesi, İngiltere’de verimli araştırma güzergâhlarının ortaya çıkışına neden oldu. Margaret Archer, Andrew Sayer gibi isimlerin çalışmaları yapı-fail ikilemi, toplumsal yeniden üretim sorunu, toplumsal mekân araştırmaları ve bilim sosyolojisine yeni bir boyut getirdi. Bu okulun kendi içindeki farklılaşmalar sonucu birçok araştırmacı ortaya çıktı. Örneğin David Byrne’in incelikli bir şekilde inşa ettiği “kompleks realizm” bugün sosyolojik araştırmalar için verimli topraklara işaret ediyor. Bu açıdan Byrne’in teklif ettiği yeni araştırma programı, Fransa’daki doğurgan yapısalcı okullar ile ABD’de Chicago mirası ABD’yle birlikte diğer ülkelerdeki ağ analizcileriyle de ciddi akrabalıklar ve benzerliklere sahiptir.⁸

Alman geleneği içinde ise Weber’in kurucu etkisi şüphesiz bütün okulları etkiledi. Frankfurt Okulu’nun gelişimi bu yazının sınırlarını fazlasıyla zorlayacaktır. Fakat belirtmek gerekir ki, okulun en önemli etkisi sosyolojideki normatif tartışmaların inşası çerçevesinde oldu. Eleştirel kuramın Horkheimer ve Adorno gibi birinci kuşak temsilcileri Nazi Almanyasının ürettiği vahşeti kritik ederek; Habermas gibi ikinci kuşak temsilcileri ise, mevcut siyasi-iktisadi yapı-lara yönelik eleştirel bakışa yaslanarak sosyoloji yaptılar ve ‘normatif teori’ kavramını “iyi bir toplum nasıl mümkündür?” kadim sorusu bağlamında güncelleyerek sosyal bilimin gündemine dâhil ettiler. Temel amaçlarından birisi toplumları eleştirel tartışmalara tabi tutarak toplumların öz-bilincine katkı

7 Nicos Mouzelis, *Sociological Theory: What Went Wrong?*, Routledge, 1995.

8 David Harvey, “Agency and Community: A Critical Realist Paradigm”, *Journal for the Theory of Social Behavior*, 2002, c. XXXII, sy. 2, s. 184-189; David Byrne, *Complexity Theory and Social Sciences: An Introduction*, Londra: Routledge, 1998.

yapmayı amaçlayan bu sosyoloji icra biçiminin normatif içeriği halen sosyal bilimciler tarafından yoğun şekilde tartışılmaktadır. Almanya’da ortaya çıkan sosyoloji icra biçimlerinin en yenilikçilerinden olan ve tüm dünyada ilişkişelci ve eleştirel realist yaklaşımların oldukça etkilendiği Norbert Elias da 1960’ların sonundan itibaren uzun süren bir unutmamanın ardından keşfedildi ve hak ettiği ilgiye kavuştu. Alman geleneği içinde sistem kuramını yeni-işlevselcilik bayrağı altında güncelleyen Niklas Luhmann’ın etkisi altındaki Richard Münch ve ABD’li çalışma arkadaşları Jeffrey Alexander, Piotr Stzompka, Neil Smelser gibi isimler ise tüm uğraşlarına rağmen sosyolojiyi dogmatik şekilde işleyen bir teoriler koleksiyonu olmaktan çıkaracak ilişkişel bir tartışmayı inşa edemediler. Yeni işlevselcilik buna rağmen hâlâ güçlü bir etki alanına sahiptir.

ABD’de ortaya çıkan ve sosyal bilimlerde ilerletici araştırma programları inşa etmeyi mümkün kılan en önemli gelişmelerden birisi ise James Coleman’ın öncülüğündeki matematiksel sosyoloji, “network” (ağ) incelemeleri ve Veblen mirasını güncelleyen kurumsalci okulların ortaya çıkışı oldu. Ağ analizcileri de felsefi olarak yine Georg Simmel’in derinden etkilediği bir okuldur.⁹ Sosyal bilimcilerin tüm alanlardaki araştırmalarını ağ modellemelerinin ileri araştırma perspektifiyle yeniden inşa etmesini sağlayan ağ incelemeleri ve kurumsalci analizin öncüleri ise Harrison White, Edward Laumann, Barry Wellman, Stephen Berkowitz, Mark Granovatter gibi isimler oldu. James Coleman öncülüğünde yapılan çalışmaların metodolojik bireyciliğine ve rasyonel seçim yaklaşımına dönük gelişen güçlü ve haklı eleştiriler de diğer bir eleştirel ve ilerletici alan açtı. Coleman’ın yaklaşımları niceliksel araştırmalar ve sosyal politika yapımında yeni ufuklar açsa da, onun metodolojik bireyciliği klâsik sosyolojiden gelen birey-toplum sahte karşıtlığını aşacak kavramsal araçlardan yoksun bir modeldir. Yine Manuel Castells’in enformasyon ve ağ toplumu incelemeleri, 1970 sonrası yeni bir teknolojik mantık temelinde yapılan iletişim, üretim, örgütlenme biçimlerinin dünya ölçeğinde yarattığı devrimi ve oluşmakta olan yeni dünyanın iktidar geometrisine dair önemli ipuçları içeren eserler olarak karşımıza çıktı. Michael Buravoy, Erik Olin Wright, Mustafa Emirbayer gibi diğer ABD’li sosyologların etnografi, sınıf analizleri, epistemolojik ilişkişelcilik konularındaki katkıları da burada anılabilir.

Birçok ülkede eşzamanlı olarak ortaya çıkan bir diğer etkili akım ise feminist sosyal bilim yaklaşımları oldu. Feminist yaklaşımlar sosyolojinin ileri bir bilimsel kavrayışa ulaşması için araştırma ve incelemeler inşa ettiler. Burada da Kate Millet, Dominique Schnapper, Nancy Chodorow, Susan Hekman gibi birçok kadın araştırmacının annelik, toplumsal cinsiyet, aile, akrabalık sistemleri, yurttaşlık üzerine çalışmaları farklı perspektif ve deneyim alanlarının var-

⁹ Georg Simmel, “How Society is Possible”, *The American Journal of Sociology*, Kasım 1910, c. XVI, sy. 3, s. 372-391.

lığını ortaya çıkardı. II. Dünya Savaşı sonrası kadınların iş hayatına, sanayi ve hizmet emek piyasalarına yoğun katılımı, kadın akademisyenlerin sayısındaki artış bu hareketin maddi ilişkiler altyapısını oluşturdu. Feminist sosyal bilimciler kadınlar üzerinden yürüten tartışmalara farklı değişkenler etrafında yeni boyutlar getirdiler. Bugün için feminist perspektif sosyal bilimlerde önemli etkiler yaratan güçlü akımlardan birisidir. Son yıllarda birçok erkek sosyal bilimci de kadın araştırmaları alanında etkili eserler ortaya koyarak yaklaşımın genelleşmesine katkıda bulunmaktadır.

XX. yüzyılda sosyolojide bir diğer etkili tartışma alanı, tarihsel sosyoloji ve sosyal hareketler sosyolojisi araştırmalarıyla ortaya çıktı. Bu tartışma ve inceleme alanı sosyolojinin tarihle olan ilişkilerini yeniden inşa etmesinde oldukça önemli etkiler doğurdu. ABD’de, Max Weber’in yanı sıra Barrington Moore ve Reinhard Bendix gibi öncü sosyologların açtığı yolda Charles Tilly, Michael Mann, Theda Skocpol, Perry Anderson, Randall Collins, Immanuel Wallerstein; Fransa’da Norman Birnbaum, Georges Duby; Almanya’da Fritz Ringer gibi isimler farklı metodolojiler içinden oldukça geniş bir tartışma ve bilgilendirme alanı inşa ettiler. Alain Touraine ve Charles Tilly gibi uzmanlar ise sosyal hareketler sosyolojisinin, sosyolojinin öz bilincine ve araştırma tasarımlarına yapacağı katkıları pek çok örnek çalışmayla gösterdiler.

Bütün bu araştırma ve tartışmalar aynı zamanda sosyolojiyle antropoloji, etnoloji, tarih, sosyal psikoloji, sosyo-dilbilim, ekonomi gibi alanlar arasına örülen sahte duvarların bir ölçüde yıkılması ve ‘sınır kavgalarının’ bitmesi için atılan önemli adımlar anlamına geliyor. Bugün bütün bu tartışmalardan sonra sosyolojik araştırmaların önünde büyük imkânlar durmaktadır. Toplumsal ilişki, ağ, yapı, örgüt, kurum, grupların analizinde *a priori* ilke ve kavramlardan hareket etmeyen ileri modelleme imkânları, soyut teorik ve metodolojik tartışmalar yerine araştırma odaklı bir teorik çalışmanın yararları, düşünümsel etnografik çalışmaların sağladığı zengin sosyal dünya betimlemeleri, söylem analizlerinde alınan mesafeler (örneğin Wodak’ın eleştirel söylem analizi çalışmaları), tarihsel araştırmaların güçlü kavramsal ve teknik araçlarla yapılmasının sağladığı yeni bilgilendirme alanları Marcel Mauss’un formüle ettiği “topyekûn sosyal olgu”yu inşa etmeye ve sosyolojinin XXI. yüzyıldaki muhayyilesini şekillendirmeye aday. Bu yeni anlayış, meslek içi ‘mezhep savaşlarıyla’ kaybedilen enerji ve zamanı yeniden kazanacak yeni bir sosyal bilim mantığını inşa etme gereğini de öğretiyor. Bu durum aynı zamanda, cemaatler halinde bölünmüş ve bağımsızlaşmış gruplar halinde yaşamının sosyal bilimlerin ilerlemesinin önündeki en önemli engellerden birisi olduğunu gösteriyor. Bu nedenle içinde yaşadığımız dönemde sosyal bilimler ve sosyoloji büyük bir paradigmatik sıçramanın belirtilerini gösteren sayısız örnek ve çabayla doludur.¹⁰

10 Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, 4. bs., İstanbul: Alan Yayınları, 1995.

Türkiye'de Sosyolojiyle 100 Yıl

XIX. yüzyılı, “dünyanın ‘bildiğimiz dünya’ haline geldiği, siyasal, toplumsal yapılar açısından olduğu kadar akademik disiplinler açısından da bir ‘kurumlaşma’ yüzyılı” olarak görmek sanırız yanlış olmaz. Pek çok disiplin gibi sosyoloji de, bu yüzyılda akademik meşruiyetini elde etti ve kurumlaştı.

Avrupa dışı toplumlar, Avrupa’daki ekonomik ve bilimsel ilerlemenin boyutlarıyla ilk kez bu denli sert bir şekilde yüzleşmek durumunda kaldı. Hilmi Ziya Ülken’in ifade ettiği gibi, yaşadıkları onca farklı tecrübeden ve aldıkları pek çok tedbirin çağdaş gelişmelere cevap veremediği ortaya çıktıktan sonra, Avrupa dışı toplumlar için tek bir seçenek kaldı: Batılılaşmak. Başka bir deyişle, Batı’nın gelişme model ve güzergâhlarını takip etmek. Bu fikir, Osmanlı Devleti yöneticileri için de zaman içinde kesin bir kanaat halini aldı.

Osmanlı Devleti, daha XVII. yüzyıldan itibaren belli alanlarda yenilikler yapmaktaydı. Fakat yapılan bu yenilikler/reformlar, yalnızca ordu kurumunun *belli* alanlarıyla sınırlıydı. Bu yenilikler, ne başka reformlarla destekleniyordu, ne de henüz bütün elitler tarafından benimsenen bir devlet siyasetine dönüşebilmişti. O nedenle reformların ömürleri de, etkileri de sınırlı kalmıştır. Topçuluk ocağının, hendesehanenin, Osmanlıca eser basan matbaanın vb. birçok girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardında yatan reformların bütüncül olmayan bu karakteriydi.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise, Avrupa siyasetinde gerçekleşen dönüşümlerle de ilişkili olarak (Matternich ve Viyana Kongresi sonrası düzen) Osmanlı Devleti’nin reform hareketlerinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bir önceki dönemden en önemli farklılık, reformların artık gruplar üstü nitelik kazanarak bir ‘devlet siyaseti’ halini almasıdır. Padişahın ya da sadrazamın vs. değişmesi, boyutlarında ve hızında bazı farklılaşmaları getirirse de reformların ana doğrultusunda köklü bir değişikliğe sebebiyet vermiyordu. Tersine batılılaşma siyaseti zamanla daha fazla kurumsal bir nitelik kazanıyordu. Artık her bir reform hareketi, başka alanlarda da reformlar yapılmasını zorunlu kılıyordu. Bu dönemde reformlar entegre biçimde yürütülüyordu; başka bir deyişle, artık reformlar bütüncül bir bakış açısıyla gerçekleştiriliyordu. II. Mahmut’un saltanatının özellikle 1826 sonrasına denk gelen bu süreçte hukuk alanından başlayarak, eğitim, yönetim, bürokrasi ve hatta iletişim araçları vb. alanlarda, etkileri ve sonuçları ancak yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, kapsamlı reformlar silsilesi gerçekleştirildi.

Reformlar, *yeni* bilgi ve düşüncelerle yetişmiş yeni bir bürokrat-aydın sınıfı yarattı.¹¹ Yavaş yavaş eski bilginin ve eski yönetici kadroların yerini alan bu ye-

11 Bu yeni entelektüel sınıfın düşünsel beslenme kaynaklarına, okudukları Batılı filozof ve bilim adamlarına, ellerinden düşürmedikleri kitaplara vb. ilişkin Niyazi Berkes’in, Murteza

ni bilgi ve *yeni* bürokrat-aydınlar, yeni iletişim araçlarının hâkimiyetini de kalcılaştırdılar. Yeni edebî türler geliştirdiler. Mevcut türleri dönüştürmeye başladılar. Yeni bir dil inşa ettiler. Burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz denli zengin bir arka plana sahip olan bu batılılaşma sürecinde açılan okullardan yetişen yeni aydın kuşağı için *pozitivizm* ile eş anlamlı kullandıkları *bilim* her şeyin belirleyicisi olmaya başladı. ‘Terakki’ sözcüğünün ağızlardan düşmediği, ‘Terakkiyât-ı Cedide’ sözcüğünün efsunlu bir etkiye sahip olduğu bu dönemin aydınları nezdinde Osmanlı’nın gerileyişinin, Batı’nın üstünlüğünün temelinde “ulûm ve fûnun” bulunmaktaydı. Hem iktidar, hem de muhalefet *pozitif sefeye göre örgütlenmiş bir toplum ve devlet* tesis etmek arzusu taşıyorlardı.¹²

Sarayın öncülüğünde başlayan Batılılaşma politikalarının pek çok paradoksal sonucu oldu. Bunlardan birisi de, devletin Tanzimat’la hızlanan merkeziyetçi siyasetini tesis etmek amacıyla başlatılan reform hareketleri, yönetici seçkinler arasında fikir ayrışmaları ve çatışmalarına yol açtı. Bu eğilimler XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, Osmanlı toplumunun unsurları arasında ortaya çıkan yoğun siyasal ve toplumsal mücadeleleri doğurdu. Reformu başlatan seçkinler, reformlardan murad edilen sonuçları almak için reformların denetimini elden bırakmamayı tercih ettiler. Bunun için de, temel tercihleri reformlar doğrultusunda olsa dahi, kendilerinden başka güçlerin bu konularda müdahil olmalarını sınırlandırmaya çalıştılar. Ancak artık reformlar yeni kuşaklar halinde meyvelerini vermeye başlamıştı ve geri dönüşü olmayan bir yola girilmişti. Bu da yeni entelektüel sınıfları ortaya çıkardı. Önce Yeni Osmanlılar¹³ ve sonrasında da Jön Türkler olarak bilinen aydın hareketleri, *devletin kurtuluşuna* ve reformlara ilişkin görüşler öne sürmeye ve açıktan devlet politikalarını, özellikle de dış politikayı eleştirmeye ve etkilemeye başladılar.¹⁴ Osmanlı’da

Korlaelçi’nin, Şerif Mardin’in eserlerinde pek çok anlatı vardır. M. Şükrü Hanioglu da, bu yeni bürokrat-aydınların beslenme kaynaklarına ilişkin ilgiye değer bir bilgi veriyor: “Bir dergi okuyucularından, kendi kütüphanesini oluşturmak için kitap başışı talebinde bulunduğu ve üst düzey yöneticilerinden üçü toplam yüz yirmi altı cilt tutan kitaplarını başışladıklarında; Bacon, Shakespeare, Montesquieu, Helvetius külliyatlarından Adam Smith, La Fontaine gibi yazarların eserlerine kadar pek çok yabancı kitabı içeren bu koleksiyonda İbn-i Haldun’un Mukaddime’si ile bir cilt Kavaid-i Osmaniye dışında tek bir yerli veya Doğu klâsiğine rastlanmadığı görülmüştür. Bir süre sonra ise Osmanlı aydınlarının kütüphaneleri Schopenhauer, Isnard, Büchner çeviri veya orijinallerinin doldurduğu mekânlar haline gelmeye başlayacaktır. (...) Hemen arkasından John Draper çevirileri piyasaya çıktı. Draper’in ana fikri toplumda çatışan temel unsurların ‘din’ ile ‘bilim’ olduğu ve bunun aynı zamanda tarihî bir karakter taşıdığı idi.” Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: 1889-1902*, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s. 33.

12 Konunun din ve bilim tartışması çerçevesinde önemli bir kritiği için bkz. Cemil Aydın, “Türk Bilim Tarihi Yazımı’nda ‘Zihniyet’, ‘Din’ ve ‘Bilim’ İlişkisi: Osmanlı Örneği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 4, s. 29-44.

13 Konu için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

'sosyoloji' de, öncelikle Jön Türkler olarak bilinen bu entelektüel kesimler arasında tanınmaya ve tanıtılmaya başladı. Osmanlı aydınlarının gündemine ilk kez girdiği bu dönemde sosyolojinin, Osmanlı Devleti'nin sorunlarından, çözüm arayışlarından ve düşünsel geleneklerinden etkilenmemesi düşünülemezdi. Nitekim de öyle oldu. Osmanlı aydınlarının bu dönemdeki 'devletin bekası'na ilişkin problemleri, arayışları, siyaset yapma tarzları sosyolojinin de belli özellikler kazanmasını belirledi.

Sosyoloji XIX. yüzyılda Avrupa'da ve özellikle de Fransa'da, oluşmakta olan sanayi toplumunun sorunlarını çözmek amacıyla ortaya çıkmıştı. Tom Bottomore, bu dönemde icra edilen sosyolojinin 'ansiklopedik', 'evrimci' ve 'pozitif bilim olma iddiası'ndan söz ettikten sonra, "genel kapsamlı bir bilim olma iddiasına rağmen, toplumbilim özellikle onsekizinci yüzyıldaki siyasal ve ekonomik devrimlerin yarattığı toplumsal sorunlarla ilgilenmiş; her şeyin üstünde de, **yenı sanayi toplumunun bilimi** olmuştur" der.¹⁵ Bu anlamda sosyolojinin, XVIII ve XIX. Yüzyılda yaşanan iki sanayi devriminin yarattığı toplumsal ve siyasal koşulların açıklanması için ortaya çıkan bir bilim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Burada Saint Simon ve Comte ilginç figürler olarak ortaya çıkarlar. Bu anlamıyla Batı'da da ilk zamanlar reformcu ve düzenleyici bir bilgi alanı olarak düşünülüyordu.

Sosyoloji'nin -özellikle de *ilk dönemi* itibariyle- Türkiye'deki durumu da bundan farklı değildir. Türkiye'de de sosyoloji Batılılaşma politikalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda sosyoloji, Osmanlı *literatısı* için, 'nasıl batılılaşılacağına, iktisadi kalkınmanın nasıl sağlanacağına ve modern topluma nasıl geçileceğinin' yollarını öğreten, bir başka deyişle, devlete ve toplumsal güçlere 'kurtuluş reçeteleri' sunacak bir *bilim* olarak görülmüştür.

Jön Türkler, böyle bir düşünsel ortam ve arayışın içine doğdular. Bu arayış ve tartışmalar, zamanla toplumsal güçleri 'ilerleme taraftarları ve karşıtları' şeklinde ikiye böldü. Jön Türkler Avrupa'nın *üstünlüğünün* temel sebebi olarak gördükleri *bilime* ve pozitif felsefeye duydukları inançla kendilerini inkılapları hızlandıracak bir zümre olarak görüyorlardı. Bu aşırı özgüven, kendilerini bir toplum mühendisi ve hatta "içtimaî tabip"¹⁶ gibi görmeye doğru itti.

14 Pek çok önemli tarih çalışmasında bu konuyla ilgili farklı tezler ileri sürülmüştür. İmparatorluğun çözülme sürecini yükselen burjuva sınıfların konumlarıyla birlikte ele alan bir çalışmada dikkate değer tartışmalar mevcuttur. Bkz. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İ. Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınları, 1999.

15 Tom B. Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, çev. Ünsal Oskay, 2. bs., İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 1984, s. 7 (vurgular yazara aittir).

16 "İçtimaî tabip" yaklaşımı ve Jön Türk aydınlarının toplumla fakat özellikle ve öncelikle de devletle ilişkilerini bir tür 'doktor-hasta' ilişkisi bağlamında değerlendirmelerine ilişkin değerlendirmeler için ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul: İletişim Yay., 1983.

Şükrü Hanioglu, ‘Bilim’ ile bir milletin kurtuluşunun nasıl mümkün olabileceği gibi bir sorunsalın, Jön Türkler tarafından iki şekilde işlendiğini belirtir: “(...) birincisi, kuşkusuz kendilerine çok uygun düşen bir fikir sistemi ile toplumun açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu da kendilerine istekleri doğrultusunda bir çerçeve çizen ‘Sosyal Darwinizm’den başka bir düşünce değildir.”¹⁷ Hanioglu, Jön Türklerin *terakki* fikirlerinden, bireyin toplum içerisindeki rolünü önemsemeyen pozitivizm gibi kurumlara verdikleri önemden fakat bir yandan da bireyin toplumdaki gelişmeye daha çok müdahale etmesi gerektiği yolundaki fikirlerle gösterdikleri artan ilgiden bahsettikten sonra şöyle der: “Bilim ile milletin kurtuluşunun işlenmesi sırasında Jön Türklerin üzerinde durdukları ikinci nokta, her alana nüfuz etme yeteneğinin olduğu varsayılan ‘bilim’in, yönetim konusunda da devreye girmesi gerektiği yolunda idi.”¹⁸ İlk sorunsal için ‘Sosyal Darwinizm’in onların isteklerine elverişli bir çerçeve çizdiğini belirtir.¹⁹ Bu tespitler, aynı zamanda Jön Türklerin, ortaya çıkışından itibaren sosyolojiye neden ilgi duyduklarına da ışık tutuyor. Jön Türklük içinden çıkan iki temel siyasal hareketin (*Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* ve *İTC*), aynı zamanda iki farklı sosyoloji geleneğiyle de (Sabahattin Bey [*ilm-i içtima*] ve Ziya Gökalp [*içtimaiyat*]) doğrudan alakalı olmaları bu durumun bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bu nokta, aynı zamanda, Türkiye’de sosyolojinin, özellikle de ilk dönemi itibariyle belirgin bir şekilde, *siyaset* kurumuyla makro-sosyolojik ilgiler etrafında gerçekleştirdiği yoğun ilişkiye de işaret etmektedir.²⁰ Tanzimat, Islahat ve Kanun-ı Esasî gibi kritik eşiklerden geçen devlet soyluları ve entelektüellerin temel kaygıları ‘devleti kurtarmak’, hem de ‘acilen’ kurtarmaktı. Bu kaygı, onların *eski* ve *yeni* ile olan ilişkilerini düzenleme biçimini de etkiledi. XIX. yüzyıl sonu itibariyle, Osmanlı bürokrat-aydınlarının düşüncelerinde karşımıza çı-

17 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 51.

18 M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s. 51-55.

19 Konunun ayrıntılı tartışması için bkz. Attila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

20 Bilim ile siyaseti birbirinden ayırttığı ve siyasetten ziyade bilimsel çalışmalara kendisini hasrettiği övgülerine mazhar kılınan Sabahattin Bey’in siyasetle uğraşmadığı dönemlerde sosyolojiyle de uğraşmamış olması, bağlanmayı tercih ettiği LePlay’in sosyolojik düşünce geleneğinin ona aynı zamanda temel siyasal tercihlerini bilimsel bir zeminde savunabilme ve dolayısıyla da meşruiyetini sağlayabilme imkânı vermesi ve Türkiye’de siyasal çözümün bir anlamda tesis edildiği Cumhuriyet’in kuruluşu sonrasında ise sosyolojik herhangi bir çalışma içerisinde olmayışı bu noktada açıklayıcı bir örnek olarak önümüzde durmaktadır. Aynı şekilde, Gökalp’in Cumhuriyet’in kuruluşu sonrasında meşhur *hars-medeniyet* kuramını, *tehzib* şeklinde adlandırdığı yeni bir kavramla yeni koşullara uyarlama çabası da manidardır. Gökalp’in Durkheim sosyoloji geleneğiyle kurduğu ilişkiyi siyasal düşünceler bağlamında değerlendiren değerli bir çalışma için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Füsün Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.), 5. bs., İstanbul: İletişim Yay., 2006.

kan ekletisizmin, ikiliklerin, çelişkilerin ve yüzeyselliklerin arkasında işte bu temel kaygı yatmaktaydı.²¹ Mardin bu kuşaklardan özellikle aciliyet duygusunun baskısı altında olan Jön Türklerin *tarihsiz* ve *felsefesiz* bir düşünme formunu kurumlaştırdığını iddia eder.

Osmanlı toplumunda sosyoloji çalışmalarıyla ilk ilişki kuranların, sosyolojiyi ilk kez gündeme getirenlerin ‘devleti acilen kurtarma’ kaygısıyla hareket eden Jön Türkler arasından çıkması, aynı zamanda, sosyolojinin öncelikli ilgilerinin bir devlet reformu fikrine sıkı bir biçimde bağlanmasına yol açtı. Sosyolojinin Osmanlı’daki bu ilk yıllarında sosyologların toplumsal dünyayla ilişkisi, teorik ve ampirik ilgileri de büyük ölçüde bu bağlam içinde şekillendi. *Devletin kurtuluşu* için üretilmiş *reçeteler* bağlamında toplumun da dönüştürülmesi hedefleniyordu. Böylece toplumsal mühendislik ve içtimai tabip alışkanlıkları kurumsallaştırılmış ve sosyolojik bilgi araçsallaştırılmıştır. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu alışkanlıkla, devlet reformu ihtiyaçlarından bağımsız olarak toplumun niteliği, özellikleri, pratikleri, deneyimleri uzun bir dönem boyunca önemsenmemiştir. Doktor-hasta ilişkisi bağlamında da sosyal bilim, gerek devlet ve gerekse de toplumsal güçler ve yapılar ‘onları hasta bırakan özelliklerinden kurtarıma’ çabasıyla icra edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunu Batılılaşma politikalarında gören, *pozitivist felsefe* ve *sosyoloji* aracılığıyla Batı toplumlarının seviyesine ulaşılabileceğini iddia eden Osmanlı entelektüelleri sanayi toplumları için önerilen ‘ilerleme ve düzen’ reçetelerini Osmanlıcaya *aktarma yoluna* gittiler. Osmanlı entelektüelleri, özellikle de belli bir siyaset önerisinde bulunanları, kendi düşünsel geleneklerine uyumlu fakat daha çok da siyasal hedeflerini bilimin sağladığı meşruiyet çerçevesinde savunmalarına imkan tanıyacak tarzda, Batılı düşünürlerin eser ve fikirlerini Osmanlı dünyasına tanıttılar. Onların kavram ve kuramlarını Osmanlı ülkesinin koşullarını dikkate alacak şekilde serbest bir tercümesini yaptılar. Başka bir deyişle, Batılı sosyal bilimcilerin teorilerini Osmanlı Devleti’nin koşullarına uyarladılar. Bu da, ilk dönemlerde sosyolojinin bir diğer niteliğinin şekillenmesine yol açmıştır: Aktarmacılığın bilinçli bir biçimde icrası. Gökalp’in gerek Osmanlı’da ve gerekse de Türkiye Cumhuriyeti’ndeki yaygın ve kalıcı etkisini de, onun siyasal iktidarda bulunan grubun içerisinde yer almasında değil de, bu adaptasyon sürecine yaptığı müdahalede aramak daha açıklayıcı olacaktır.²²

21 Bu *acilciliğin* ve siyasetle ilişkili olmanın aydınlarımızın düşünceleri üzerindeki etkisine bir örnek olarak Şerif Mardin’in Sabahattin Bey’le ilgili yaptığı şu tespit oldukça açıklayıcıdır: “Kısaca Sabahattin Bey’in trajedisi sosyoloji tekniklerini bir siyasi program olarak göstermek zorunda bırakılmış olmasıdır.” Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 217.

22 Taha Parla, Gökalp’in bu etkisini ‘korporatizm’ bağlamında yetkin bir şekilde değerlendirmektedir. Bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*.

Sosyolojinin Osmanlı’daki ‘akademi öncesi’ tarihi Ahmet Şuayp, Ahmet Rıza, Suphi Ethem, Mustafa Suphi, Bedii Nuri, Satı el-Husri gibi isimlerin *Ulumu İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ve *Servet-i Fünun* gibi dergilerde kaleme aldıkları makaleler, telif veya tercüme kitaplar ile başlar. Le Play ve takipçilerinin düşüncelerini benimseyen Sabahattin Bey, Türkiye’de sosyolojiyle ilgilenme biçimini ve farklılaşmasını sağlamıştır. Sosyolojinin Türkiye’deki akademik meşruiyeti ve kurumlaşması ise, 1910’lardan itibaren sosyolojiyle ilgilenmeye başlayan ve Durkheim sosyoloji anlayışını kendisine rehber edinen Ziya Gökalp’in 1914 yılında sosyolojiyi Darülfünun ders programlarına dâhil etmesiyle başlar. Gökalp’in Durkheim okumasının sorunları bu yazının kapsamı dışındadır. Gökalp’in etkisi, kısa zamanda yalnızca İctimaiyat Kürsüsü’nde değil, Darülfünun’un başka birçok disiplininde de kendisini göstermiştir. *Yeni Türkiye* için formüle ettiği toplumsal örgütlenme, öncelik ve ihtiyaçlar çerçevesinde edebiyat tarihinden ilahiyata, iktisattan pedagojiye pek çok disiplinin işbirliği içinde gelişmesini sağlamaya çalışır. Buradaki temel etken Gökalp’in ulus-devlet milliyetçiliğine olan koyu bağlılığıdır. 1915’te İctimaiyat Darü’l-Mesaisi’ni kurar, 1917’de *İctimaiyat Mecmuası*’nı çıkarır. I. Dünya Savaşı’nın bitiminde İstanbul’un işgal edilmesi ve Gökalp’in, diğer pek çok İttihatçı gibi Malta’ya sürgüne gönderilmesiyle birlikte Darülfünun’daki sosyoloji eğitimi de sekteye uğrar. Cumhuriyet’in kurulması sonrasında ise gerek Mehmet İzzet’in genç yaşta vefatı nedeniyle kısa süren faaliyetleri, gerekse Necmeddin Sadak’ın çalışmaları sosyolojiyi Gökalp dönemindeki etkisine ve yaygınlığına kavuşturmak için yeterli olmamıştır.

1928’de kurulan Türk Felsefe Cemiyeti bünyesinde de sosyoloji çalışmaları yapılmıştır (cemiyet, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası* isimli bir de yayın organına sahipti). Lütfi Erişçi; 1933’den itibaren Hukuk Fakültesi birinci sınıf müfredatına dâhil edilen sosyoloji dersini veren –1933 Üniversite Reformu çerçevesinde Hukuk Fakültesi bünyesinde kurulan ve sonrasında İÜ İktisat Fakültesi’nin de çekirdeğini teşkil eden *İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü* öğretim üyelerinden- Alman akademisyen Gerhard Kessler’in ve yayınladığı *Muasır Avrupa İctimaiyatı* (1933) isimli çalışmasında Amerikan sosyolojisini benimsediğini belirten *Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü* muallimlerinden M. Saffet’in düşüncelerini Türkiye’deki Durkheimci sosyoloji geleneğinin dışında ‘yeni temayüller’ olarak niteliyor.²³

23 Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası [1]”, *Sosyoloji Dergisi: Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Semineri Tetkik ve Araştırmaları*, 1941-1942, c. I, sy. 1, s. 164-165. Türkiye’de sosyoloji eğitiminin, fakat özellikle de belli bir tarihe kadar Türkiye’deki sosyoloji eğitimiyle özdeşleşmiş gibi duran İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi sosyoloji kürsüsünün hocalarının, müfredatının ve çalışmalarının tarihi için ayrıca bkz. Mehmet Yalvaç, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982) I-II”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, I: Ocak 1985, Yıl: 14, sy. 1, s. 59-72; II: Nisan 1985, Yıl: 14, sy. 2, s. 59-72; İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, 75. *Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İsmail Coşkun (yay. haz.), İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.

Bu süreçte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Sosyoloji Kürsüsü, Gökalp sonrasında, Hilmi Ziya Ülken'in öncülüğünde 1940'larla birlikte 'ikinci' kuruluşunu yaşıyordu. Hilmi Ziya Ülken derin entelektüel kişiliği ve zengin akademik ilgisiyle sosyoloji bölümünün kurumsallaştırılmasında öncü bir rol üstlendi. Ülken sosyolojinin yanında mesleki olarak mantık, felsefe, ah-lâk, sanat gibi alanlarda da birçok kıymetli eser üretti. Batı dünyasındaki düşünsel gelişmeleri çok yakından takip ediyordu ve Türk akademi çevrelerini yeni düşünsel gelişmeler konusunda hızlı bir şekilde bilgilendiriyordu. Kurucusu ve yöneticisi olduğu *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*'nde bu türden pek çok araştırma metni, makale vs. yer almaktaydı. Ülken aktif bir sosyolog olarak uluslararası sosyoloji topluluklarıyla da etkin bağlar kurdu. Onun öncülüğünde İstanbul Üniversitesi ve Türkiye uluslararası sosyoloji kongrelerine ve farklı alanlardan birçok toplantıya ev sahipliği yaptı. Onun başkanlık yaptığı yıllarda İstanbul'a birçok önemli sosyolog gelecek dersler, konferanslar ve seminerler verdiler.

Türkiye'de sosyolojik düşüncenin farklılaşma ve çeşitlenme ihtimali doğuran bir diğer kritik dönem, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi'nde başkanlığını Fransız akademisyen Olivier Lacombe'un yaptığı Felsefe Enstitüsü bünyesinde, 1939'da Doç. Behice Boran'ın başkanlığında kurulan ve Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav ve Mediha Berkes gibi farklı disiplinlerden akademisyenlerin görev aldıkları sosyoloji kürsüsü ile yaşanır.²⁴ Bu kürsüyle birlikte, Türkiye'de –daha önceki tarihlerde cılız da olsa varlığıyla karşılaştığımız- sosyolojik araştırmaların ampirik olarak delillendirilmesi temel bir yaklaşım olarak kurumsallaşma eğilimine girdi. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada meydana gelen siyasal gelişmeler (San Francisco düzeni ve Soğuk Savaş), bu gelişmelere ayak uydurmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti'nin dönüşümleri ve özellikle de dönemin iktidar partisi CHP içerisindeki kırılmalar neticesinde, Boran başta olmak üzere kürsünün kurucu akademik kadrosunun 1948 Tasfiye hareketiyle birlikte dramatik ve utanç verici bir şekilde üniversiteden kopartılmaları Türkiye sosyal bilimleri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.²⁵

Yaşadıkları yıpratıcı tasfiye sürecine rağmen Muzaffer Şerif ABD'de, Berkes Kanada'da ve Pertev Naili Fransa'da yapmış oldukları çalışmalar ile gerek Tür-

24 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 3. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

25 1948 tasfiyesi için özellikle bkz. Mete Çetik (haz.), *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998. Niyazi Berkes özelinde kaleme alınmış bir inceleme olmasına rağmen, söz konusu tasfiyeye ilişkin de doyurucu değerlendirmelerde bulunan bir yazı için bkz. Fahrettin Altun, "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi*, (Türk Siyaset Tarihi: Tanzimat'tan Günümüze), Bahar 2004, c. II, sy. 1, s. 439-474.

kiye ve gerekse de uluslararası sosyal bilim alanında etkinliklerini artırarak sürdürdüler.²⁶

1960 sonrasında hem akademik kurum ve akademisyen sayılarındaki artış hem de Türkiye’nin sanayileşme ve planlı ekonomi dönemine geçişi ile birlikte değişik alanlarda sosyolojik çözümlenmelere sosyal siyaset bağlamında olan ihtiyaç artmaya başladı. Bu tarihten itibaren sosyal yapı tartışmalarının hızlı biçimde arttığı görülmektedir. Aynı süreçte tarihle yeniden yüzleşme olarak da nitelendirilebilecek tarih tezleri tartışmaları da alevlenmiş ve bu tartışmalar birbiriyle bağlantılı özellikler göstermeye başlamıştır.

Hilmi Ziya 27 Mayıs sonrasında İÜEF Sosyoloji Bölümü’ndeki görevinden alınmasıyla, daha sonra geri dönüşüne izin verilmesine karşın, akademik faaliyetlerini –daha önce yarı-zamanlı olarak ders verdiği- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde sürdürmeyi tercih etti. Bu dönemden sonra İÜEF Sosyoloji Bölümü, çalışmalarını Nureddin Şazi Kösemihal başkanlığında sürdürdü. Aynı yıllarda Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da çalışmalarını İÜ İktisat Fakültesi’nde ve *İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü* bünyesinde yürütüyordu.

1950’lerin son yıllarından itibaren ABD’li uzmanların öncülüğünde ve büyük ölçüde de onların finansmanı ile kurulan Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Devlet Planlama Teşkilatı gibi araştırma kuruluşları ve bürokratik kurumlar farklı bir sosyal bilim anlayışını Türkiye’de canlandırmaya başladılar. Mübeccel Kıray’a DPT tarafından yaptırılan *Ereğli* araştırması önemli bir dönüm noktasıdır.²⁷ Bu çalışmalar Birleşmiş Milletler bünyesinde görevli olarak bir öneri rapor yazan Charles Abrams’ın teklifiyle 1956’da kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi ile farklı bir sosyal bilim anlayışının kurumlaşmaya başladığı görülür. Bu yıllarda, özellikle AÜDTCF sosyoloji kürsüsünün kısa süren ömrü esnasında öğrencilik yapmış –Muzaffer Şerif, Boran ve Berkes’in öğrencisi olmuş- Mübeccel Belik Kıray ise yeni kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nin sosyal bilimler programını kurmaya başlamıştı.²⁸

Ankara Üniversitesi’ne bağlı bazı sağlık kurumlarının çekirdeğini oluşturduğu ve 1967’de kurulan Hacettepe Üniversitesi’nde ise sosyoloji eğitimi üniversitenin kuruluşu öncesi 1964’de başlamış ve 1980 sonrasında eser veren birçok sosyolog bu okuldan mezun olmuştur. Bu okula daha sonra Boğaziçi, Ege

26 Bu tasfiye hareketleri, 1960 sonrasındaki 147’likler ve 1980 sonrasındaki 1402’likler olarak bilinen süreçlerle ve hemen her disiplinde üniversiteden uzaklaştırılan bilim insanlarının sayıları artarak devam etti. Üniversite geleneklerinin oluşamamasının ve kurumsallaşmaların ke-sintiye uğramasının en önemli nedeni, belki de, bu tasfiye hareketlerinin bilim alanında ürettiği yapısal ve sembolik şiddettir.

27 Mübeccel Belik Kıray, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT Yayınları, 1964.

28 Mübeccel Belik Kıray, *Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım: Mübeccel Belik Kıray’la Söyleşi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.

ve Mimar Sinan gibi üniversiteler katılmış ve sosyoloji eğitiminin çeşitlenmesi artarak sürmüştür.

1980 sonrası YÖK kanunu ile birlikte bağımsız sosyoloji bölümleri kurulmaya başlanmış ve yeni kurulan üniversitelerle birlikte 30'u aşkın sosyoloji bölümü ortaya çıkmıştır. Bugün bu bölümlerde, birçok okulda kendi çalışma alanlarında münhasıran nitelikli çalışmalar yapan çok sayıda sosyolog akademik faaliyette bulunmaktadır. Fakat yine de, bütün bu çalışmaların henüz ampirik ve kuramsal olarak tatmin edici bir aşamaya ulaştığını söylemek zordur.

Batı-dışındaki birçok ülkeye kıyasla sosyolojik bilginin kurumsallaşmasında Türkiye'nin önemli bir aşama kaydettiği söylenebilir. Ama özellikle 1990 sonrası post-modern epistemolojilerle pozitivist ve tarihselci yaklaşımlar arasında yaşanan, bazı açılardan verimli olmakla birlikte geneli itibariyle verimsiz olan tartışmanın Türkiye'nin sosyal bilimler alanında yarattığı etkilerin incelenmesi gerekmektedir. Bu sahte tartışmalar yoluyla kurum olarak "bilim"e dönük sorgulayıcı bir söylem güç kazanmıştır. Olumlu olan Türkiye'nin pozitivist geçmişinin bu vesile ile tartışmaya açılmış olmasıdır. Pek çok eleştirmen bilim kurumunu pozitivist düşünce ile eşitlemiş, fakat asıl dikkat edilmesi gereken son dönemlerde bilimin epistemolojik ve tarihsel araştırmalarda kat ettiği etkileyici gelişime ise aynı oranda dikkat göstermemişlerdir. Bu nedenle 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca eleştirel bir söylem inşasından öteye gitmeyen ve yaşayan toplum hakkında delillendirilmiş ve gerekçelendirilmiş hiçbir şey söylemeyen bir yaklaşım da gittikçe ağırlık kazanmaya başlamıştır. Özellikle bazı dergiler etrafında gelişen bu tutum, pozitivist olmayan bir ampirik ve etnografik çalışmayı dahi yayınlamaya değer görmemektedir.

Bugün Türkiye'de görgül, kuramsal ve tarihsel araştırmalar, büyük ölçüde yapısal-işlevselci, post-yapısalcı, Marksist, tarihselci yaklaşımlar etrafında kümelenmiştir. Büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yaklaşımlar etrafında gelişen bu iş bölümü Türkiye'nin sosyolojik dinamiklerini ileri düzeyde açıklayacak yetkinlikten ve birikimden mahrumdur. Bunun temel nedeni olarak birçok tez ileri sürülebilir. Fakat özellikle yaşayan, değişen, dönüşen kanlı-canlı toplumun nasıl işlediğini, tarihsel süreçlerin içinden süregelen yapıları, ilişki ağlarını, kültürel değişimlerin yörüngelerini, demografik yapıdaki farklılaşma ve değişimleri, devletin oluşum süreci ve niteliğini, kentsel büyümenin formunu ve içeriğini, kırsal alanların hangi değişim süreçlerinden geçtiğini, kamu sağlığının sosyolojik boyutlarını, karmaşık göç hareketliliklerinin ne tür toplumsal değişimleri tetiklediğini ve ne türden yapılaşmalar ürettiğini, iş ve çalışma hayatının yapısını ve daha bunun gibi birçok konuyu açıklayacak birikimin sınırlı düzeyde kalmış olması sosyologların Türkiye'nin dönüşümleri hakkında ileri kavramlaştırma ve temsil sistemleri oluşturmalarını engellemektedir. Elbette ki hakkı teslim edilmesi gereken birçok sosyologun kendi

araştırma alanlarında çok değerli çalışmaları mevcuttur. Fakat sosyal bilimlerin günümüzde ulaştığı seviye ile kıyaslandığında durumun pek iç açıcı olduğu söylenemez. Türkiye’nin son iki yüzyıldır yaşadığı muazzam sosyolojik dönüşümleri anlamlı bir iş bölümü içinde modelleyebilmiş ve ampirik olarak (niteliksel ve niceliksel modeller aracılığıyla) delillendirilmiş bir ileri araştırma etkinliğinden bahsetmek zordur. Bu durumun önemli nedenlerinin başında gelen kurumsallaşma süreçlerindeki çarpıklıkların yanı sıra tarihsel olarak bazı alanlarda mevcut olan yapısal ve sembolik şiddet formlarının yaygınlığıdır. Biçim ve içerik olarak farklılaşan bu formların etkisi ve yaygınlığı hiç de azımsanmayacak düzeydedir.

Bu konuyu biraz daha örneklendirmek mevcut durumdaki eksikliklerin giderilip yeni araştırma programları inşa etmek için sosyologların önündeki fırsatlara da işaret etmektedir. Örneğin, siyaset sosyolojisi araştırmaları, realist, eleştirel ve düşünümsel (reflexive) ampirik kanıt ve kavramsal araştırmaya yeterince önem vermemiştir. Siyaset sosyolojisi alanındaki çalışmalar daha çok, 1980 sonrası sivil toplumcu söylem bağlamında ve çoğunlukla “kamuoyu” kavramı etrafında örgütlenen piyasa araştırmaları mantığı içinde konumlanmaktadır.²⁹ Kamuoyu araştırmalarının sosyolojik metodoloji açısından yeterliliği ve geçerliliği tartışmalı bir durum iken, birçok sosyolog bu araştırmalara referansla tartışmalar inşa etmeye çalışmaktadır. Kırsal sosyoloji çalışmaları, Türkiye’de kırsal farklılaşma ve dönüşümü açıklayabilmek için, en fazla, bazı kuramsal tartışmalarla cevap verebilmektedir. Bu alanda yeterli etnografik ve ampirik birikimin olduğunu söylemek zordur. Kuramsal birikimin mevcut farklılaşmaları ne düzeyde açıklayabildiği ise belirgin değildir. Kent sosyolojisinde bir kentin büyüme ve dönüşüm şeklinin tam bir eseri (monografik düzeyde bile) yazılamamıştır. Bazı değerli monografiler ise çoğunlukla özelleşmiş problematiklerle yazılmıştır ve bütüncül bir sosyal-ekoloji tartışması ihtiva etmez. İstanbul gibi ortalama bir batı metropolü veya ortalama bir Batı-dışı metropol olarak sınıflandırmayacak ve sürekli çalışılması gereken, dünyanın önemli metropollerinden olan bir şehrin nereden nereye geldiği hakkında –az sayıda istisnai nitelikli çalışma olsa da– elimizdeki sosyolojik temsillerin sayısı çok fazla değildir.³⁰ Bu durum diğer büyük kentler için de farklı değildir. Din sosyolojisi dinsel sosyal hareketleri, laiklik-sekülerizm so-

29 Önemli bir istisna için bkz. Şerif Mardin, *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006.

30 Kent sosyolojisi alanında ilişki perspektiften yenileştirici bir araştırma inşa eden Murat Güvenç’in eserleri umut verici bir kişisel araştırma programıdır. Elinizdeki sayıda bu konuda bir yazı mevcuttur. İki önemli yazı için bkz. Murat Güvenç, “Beş Büyükşehirde Statü-Gelir Temelinde Mekânsal Farklılaşma: İlişkisel Çözümlemeler”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; Murat Güvenç, “İstanbul’da İkinci Sanayi Devrimi: Yeni Bir Kentsel Araştırma Programına Doğru”, Asu Aksoy (der.), *Silahtarağa Elektrik Santra- li: 1910-2004*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

runlarının dünyadaki diğer örnekleriyle benzerliğini ya da özgünlüğünü/tekilliğini ve Müslüman toplumlardaki değişimleri kavramlaştırabilecek bir yetkinlikten uzaktır. Sağlıklı bir sosyal politikanın olmazsa olmazlarından olan kamu sağlığı (hıfzı sıhha) sorunlarını ayrıntılarıyla ve derinlemesine şekilde ele alabilmiş incelemelerin sayısı fazla değildir.³¹ Demografi araştırmaları nüfusun karmaşık hareket dinamiklerini, niteliğini, değişimini, farklılaşmasını açıklayacak bir birikimin henüz başlarındadır. İş-çalışma sosyolojisi hâlâ emekleme aşamasındadır. Bilim sosyolojisi alanında dağınık bazı yazılar dışında sistematik bir tartışma mevcut değildir. Ekonomi-politik alanında sosyologlar tarafından yapılan ve kuramsal ve görgül temelleri sağlam kurulmuş çalışmalar çok azdır. Neredeyse her alanda yapısal farklılaşmaların dinamik resimlerini verebilecek bir birikim yoktur denilebilir.

Çok karamsar bir tablo olarak görülecek olsa bile, yapılması gerekenin sosyal bilimlere ileri düzeylere ulaşmış bilimselliğini Türkiye ölçeğinde de yeniden kazandıracak zahmetli bir yola girilmesi gereğine olan inancımızdır. Yaşanan temsil krizinin zamanın baskısı altında aşılabacağı mukadderdir. Mesele bu sürecin ne kadar uzayacağıdır. Bu konuda özellikle son yıllarda farklı alanların çehresini ve yapısını dönüştüren umut verici çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de sosyal bilimcilerin içinde yaşadığımız, sessizce etrafımızda vuku bulan değişimleri anlamak ve açıklamak konusunda gittikçe artmakta olan ilgilerinin zamanla daha verimli biçimler kazanacağını ve sosyoloji düşüncesinin daha ileri bir düzeye ulaşacağını, pek çok sosyologun emekleriyle inşa ettiği eserlerden görebiliyoruz. Umudumuz bu tür emek ve zahmet mahsulü çalışmaların zamanla örnek teşkil etmesi ve bu tür araştırmaların sayısının artmasıdır.

A Hundred Years with Sociology: The Legacy and Current Situation of a Discipline in Turkey

Alim ARLI-Yücel BULUT

Abstract

This article aims to present a general evaluation of Sociology’s history in Turkey that has exceeded a hundred years. To do this, we first briefly discuss the ‘world legacy’, then examine the general features the Turkish sociology in its early years in the Otto-

31 Bahattin Akşit ve Belma Akşit, “Community Participation in Primary Health Care: An Anthropological Action Research in a Squatter-Housing District of Antalya”, A UNICEF Turkey publication RS-6U, Ankara, Mart 1994.

man society. We then present sociology’s adventure in the Republican period specifically discussing different academic institutions, sociologists, fields of research and trends. We conclude with a general evaluation of the present situation of sociology in Turkey.

Keywords: Sociology in Turkey, Ottoman-Turkish Modernization, Positivism vs. Hermeneutic, Relational Ontology-Epistemology, Academic Institutionalization

Türkiye’de Sosyolojiyle 100 Yıl: Mirası ve Bugünü

Alim ARLI-Yücel BULUT

Özet

Türkiye’de sosyolojinin 100 yılı aşkın tarihinin genel bir değerlendirmesini amaçlayan bu yazıda, önce ‘dünya mirası’ kısaca değerlendirilmekte ve ardından da sosyolojinin Osmanlı’da ilk tanınmaya başladığı dönemde kazandığı genel özellikler üzerinde durulmaktadır. Ardından da sosyolojinin Cumhuriyet dönemindeki serüveni kürsüler, sosyologlar, sosyolojik araştırma alanları ve eğilimler dikkate alınarak sunulmakta ve sosyolojinin bugün geldiği duruma ilişkin genel bir muhasebe yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’de Sosyoloji, Osmanlı-Türkiye Modernleşmesi, Pozitivizm’e Karşı Yorumsamacılık, İlişkisel Ontoloji-Epistemoloji, Akademik Kurumsallaşma.

